

MÜSLÜMANLARIN FETHEDİLEN TOPRAKLARDA MEVCUT GAYRİ İSLAM MABETLERE YAKLAŞIMI

Yılmaz CAN*
Metin YILMAZ*

ÖZET

Bu çalışmada Müslümanların fethettikleri topraklarda mevcut gayri İslam mabetlere yaklaşımı konu edilmiştir. Müslümanların gayri İslam mabetlere yaklaşımı şehrin sulh ya da barış yoluyla ele geçirilmesine, zamana, halife ve valilerin kişisel tutumuna bağlı olarak değişiklik arz etmektedir. Fethin ilk günlerinde Müslümanların kimi şehirlerde kiliseleri bir müddet ortaklaşa kullandıkları, bazı şehirlerde kendilerine gösterilen uygun bir yerde kendi camilerini inşa ettikleri, bazı şehirlerde ise, gayri İslam mabedi camiye tahvil ettikleri görülmektedir. İslam toplumu içindeki gayri müslim unsurların ya da onların uzantısı sayılan dış güçlerin tavırları, yaşanan gerginlik ve çatışmalar, zaman zaman gayri İslam mabetlere karşı uygulanan tahrip etme, yıkma ve yakma gibi olumsuz fiillere sebep olmuştur. Buna karşılık gayri Müslim unsurlarla kurulan sıcağı ilişkiler de onlara ait mabetlere yönelik olumlu tutum ve teşebbüsler şeklinde yansıma bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mabet, Tapınak, Kilise, Havra, Camiye Tahvil

ABSTRACT

Muslims' Attitude Toward Non-Islamic Temples in The Conquests

This paper deals with Muslims' attitude toward non-Islamic temples in conquered lands. Muslims' attitude toward non-Islamic temples alters according to the form of conquering the city with agreement or peace, time, and the personal attitudes of khalifs or governors. In Islamic history, Muslims appear to use non-Islamic temples with non-Muslims for prayer in the first days of conquering, or to build their mosques in available places, or to transform non-Islamic temples to mosques in different cities. Occasionally the clash or tension between Muslims and non-Muslims (or their outside supporters) caused some negative results such as destruction, destroying, and firing the temples. Reversely, the friendly relations between them led Muslims to have respect for non-Islamic temples.

Key Words: Temple, Sanctuary, Church, Synagogue, Conversion to Mosque

* **(Doç. Dr.),** Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun, e-mail: **ycaan@omu.edu.tr.**

* **(Dr.),** Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun, e-mail: **tahaeymen@hotmail.com.**

Giriş

7. asrın başlarında Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesinde doğan İslamiyet, oldukça kısa bir zaman diliminde çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Daha Hz. Ömer döneminde tüm Arap Yarımadası, Suriye, Irak, Mısır ve İran topraklarının önemli bir kısmı İslam'la tanışmıştır. 8. asrın başlarına gelindiğinde, daha açık bir ifadeyle doğumundan tam bir asır sonra İslam'ın elleri Batıda vaktiyle Endülüs ismiyle bilinen bugünkü İspanya'ya, Doğu'da ise Asya içlerine kadar uzanmıştır.

İslam'la tanışan bu geniş coğrafya, İslam öncesi dönemde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Mevcut bilgilerimize göre yeryüzünün en eski medeniyetlerinden çoğu bu coğrafyanın iki önemli bölgesi olan Mezopotamya ve Mısır'da doğup gelişmiştir. Her iki medeniyet havzasına ait pek çok kalıntı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Adı geçen bu iki eski medeniyet havzası üzerinde, daha sonra Yunan, Pers, Helen, Roma, Bizans ve Sasani medeniyetleri varlık bulmuştur. Bunun yanında, Orta Asya ve Uzakdoğu'da Hint, Çin ve Step, Endülüs (İspanya)'te ise Vizigot kültür ve medeniyetlerinin izleri söz konusudur.

Pek tabiidir ki, yeryüzünde doğup gelişmiş her medeniyetin kendine has bir din anlayışı, inanç kültürü ve mabetleri vardır. Bu bağlamda konuya baktığımızda İslam'ın yayıldığı topraklardaki eski medeniyetlerin bir kısmının pagan inanışlara, bir kısmının da tevhidî dinlere sahip oldukları görülmektedir. Örneğin Eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri ile Yunan, Helen, Pers, Sasani ve Hıristiyan olmadan önceki Roma medeniyetleri pagan (çok tanrılı) inanışlara sahip olmuşlardır. Roma İmparatorluğu'nun 4. asrın başlarında Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmesiyle birlikte zikri geçen coğrafya da yeni, tevhidî bir din anlayışı egemen olmuştur. Roma'nın devamı olan Bizans da aynı dine olan mensubiyetini sürdürmüştür. Diğer bir tevhidî dinin mensubu olan Yahudiler ise İslam'ın doğduğu ve ilk olarak yayıldığı coğrafyada sürekli hep var olmuşlardır. Ancak burada hemen belirtelim ki, Yahudiler, Hıristiyanlara kıyasla nüfus olarak oldukça küçük bir kitleye tekâbüle etmenin yanında, kısmen dağınık bir halde bulduklarından dolayı, onların medeniyet adına bıraktıkları izler, çok belirgin olamamıştır.

İzaha çalıştığımız gerekçeler sebebiyle Müslümanlar, fethettikleri topraklarda farklı pagan inanışlara hizmet vermiş ya da

hâlen hizmet vermekte olan, bir kısmı harabe halinde pek çok pagan mabedi ile Hıristiyanlara ait kiliseler, manastırlar ve Yahudilere ait havralarla karşılaşmışlardır. Müslümanlar tarafından fethedilen toprakların büyük bir bölümü Hıristiyan Bizans'a ait olduğundan bu topraklar üzerinde çok sayıda kilise ve manastır mevcuttur. İlk yıllarda fethedilen Filistin, Suriye ve Mısır toprakları kilise ve manastırların yoğun olarak bulunduğu coğrafyalardır. Hicaz, Filistin, Suriye, Mısır ve Irak topraklarında seyrek bir şekilde Yahudi mabetlerine de rastlanılmaktadır. Pagan inanışın mabetlerine gelince bunlar, iki eski medeniyet havzası Mısır ve Mezopotamya bölgeleri başta olmak üzere diğer pek çok bölgede görülmektedir. Fethedilmiş topraklardaki pagan mabetlerin bir çoğu mensupları bulunmadığı için metruk ya da harabe halindedir. Burada pagan mabetlerle ilgili bir hususa açıklık getirmek yerinde olacaktır. Bir öncekinin variscisi olmuş diğer pagan medeniyet, eskinin mabetlerinin önemli bir kısmını dönüştürerek kendine ait kılmış, ya da kendi mabedini inşa ederken eski mabetlerin malzemelerinden istifade etmiştir. Bu olgu pagan medeniyetlerin yerini alan tevhidî medeniyetler için de söz konusudur. İleride belirtileceği üzere fethedilmiş topraklarda camiye çevrilmiş bazı kiliseler, vaktiyle eski bir pagan tapınağından dönüştürülmüş mabetlerdir.

Bu çalışmamızda Müslümanların fethettikleri topraklarda mevcut gayri İslam mabetlere yaklaşımını incelemek istiyoruz. Çalışmamızda kullanabileceğimiz kaynakları, verileri birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Takdir edileceği üzere böyle bir çalışmada arkeolojik tespit ve bulgular en önemli kaynak grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ifade edelim ki kullanabileceğimiz arkeolojik tespit ve bulgular oldukça azdır. Bunun elbette bazı sebepleri vardır. Bilindiği gibi İslam 14 asırlık bir geçmişe sahiptir. Çalışmamızın konusu ise fetih hareketlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı İslam'ın ilk dönemleriyle ilgilidir. Dolayısıyla arada geçen uzun zaman dilimi sebebiyle pek çok mimari unsur, son dönemlerde gelişmiş Arkeoloji ve Sanat Tarihi çalışmalarına konu olmadan yok olmuştur. Ayakta kalabilenler de henüz yeterince incelenmiş değildir. Bu yüzden çalışmamızın en önemli kaynak grubunu tarihî kaynaklar ile bu kaynaklarda yer alan bilgilere ve arkeolojik tespitlere dayanan tespit ve yorumlar oluşturmaktadır. Tarihî kaynaklarda yer alan konumuzla

ilgili bilgilerin bazen birbiriyle çelişebildiğini¹, ayrıca aidiyet, mensubiyet duygusuyla yakından ilgili olması dolayısıyla, din ve mabet konusundaki haberlerin her zaman gerçeği tam olarak ortaya koymakta yetersiz kalabileceğini belirtmek isteriz.

Çalışmamızda objektif olabilmek, okuyucuyu yönlendirmemek adına biraz farklı bir yöntem besimsenmiştir. Girişi takip eden aşağıdaki bölümde çalışma konumuzla ilgili elde ettiğimiz veriler, iki alt konu başlığı altına yerleştirilmiş bir kataloqlama düzeni içinde, hiçbir sansüre ve yoruma tabi tutulmaksızın olduğu gibi aktarılmıştır. Son bölümde ise bu verilere dayanan tahlil ve tespitler yapılmıştır.

Konu ile İlgili Tarihi Bilgi, Arkeolojik Tespit,

Yorum ve Diğer Veriler

Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabetlerinin Veya Başka Yapıların Mescit Olarak Kullanılması, Mescide Dönüştürülmesi Ya da Yerlerinde Mescit İnşa Edilmesiyle İlgili Haberler

*İslamiyet'i kabul eden kabilelerin bir kısmı eski mabetlerinin yerine cami inşa etmişlerdir. **Taif**'te oturan Sakif Kabilesi de camilerini daha önce Lat'ın bulunduğu yerde bina etmiştir. Bir rivayete göre bu işi bizzat Hz. Muhammed istemiştir².

***Yemameliler** eski kiliselerinin yerine, onun enkazından istifade ederek cami inşa etmişlerdir³.

*Bazılarına göre **Kudüs**'te bulunan Mescidü'l-Aksa isimli cami başlangıçta Roma Kralı Jüstinyen tarafından yaptırılan bir kilisenin camiye tahvil edilmesinden ibaret idi. Sonraki devir Arap müelliflerine göre ise adı geçen cami halife Abdülmelik tara-

¹ Bir haberde H. 398 yılında Kudüs valisinin, şehirde bulunan Kiyame Kilisesi dahil çok sayıda kilise ve havrayı şehrin islamî silüetini gölgelediğini gerekçesiyle yıktırıldığı belirtilirken, Nasır-ı Hüsrev Bizans hükümdarının talebi üzerine Kiyame Kilisesi'nin onarıldığını ve H. 437 yılında Kudüs'e yaptığı ziyaret sırasında yapının bütün heybetiyle ayakta olduğunu nakletmektedir. Krş. Dimeşki, *Şezaratü'z-Zeheb fî Ahbâr-i min Zeheb*, Beyrut, ty, c. II, s.150; Nasır-ı Husrev, *Sefername*, Beyrut, 1983, c. I, s.74,75; İdrisi, *Kitabu Nüzheti'l-Müştak fî İhtirâkı'l-Âfâk*, Beyrut, 1989, c. I, s.358-359

² İbn Mâce, *Sünen*, Mısır 1952, c. I, Mesacid 3

³ S. Eyice, "Cami / II.Mimari Tarihi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c.7, s.48

findan yaptırılmıştır. Bu husus Jüstinyen Kilisesi'nin gördüğü esaslı bir tamire işaret etmelidir⁴.

Mescidü'l-Aksa Abdülmelik b. Mervan veya I. Velid tarafından Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) döneminde yapılmış olan Meryem Bazilikası'nın yerinde inşa edilmiştir. Caminin inşasında Meryem Bazilikası'nın harabelerinden istifade edilmiştir⁵.

*Hz. Ömer **Kudüs**'ü fethedince Süleyman Mabedi'nin molozlar altında kalmış olan yerini temizletip Sahra'nın güneyindeki düzlükte cemaatle namaz kılmış, daha sonra da buraya bir mescit yaptırmıştır⁶.

Rivayetler yakından tetkik edilirse, Hz. Ömer'in şehri fethettiğinde kadim mabedin yerinde bir cami yaptırdığı anlaşılmaktadır. H. 50 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Arculf isimli Hıristiyan bir hacının anlattığına göre, Araplar birkaç harap duvar üzerine koydukları tahtalar, kazıklar ile meydana getirdikleri basit, kare planlı bir mescitte ibadet etmektedirler. Cami 3000 kişi alabilecek kapasitededir⁷. Bu caminin yerine daha sonra Abdülmelik b. Mervan 688-691 yıllarında Kubbetü's-Sahra'yı yaptırmıştır. Bu yapıya yanlışlıkla bu yüzden Ömer Camii denilmektedir. Geçmişe doğru gidersek sırasıyla Süleyman'ın, Zerubbabel ve Herod'un Mihrabı Kubbetü's-Sahra'nın yapıldığı yerdedir⁸.

*Selahaddin Eyyübî H. 583 yılında **Kudüs**'ü tekrar fethettiğinde haçlıların sonradan inşa ettirdiği kiliselerin tümünü müş-

⁴ A. J. Wensinck, "Mescid-i Aksa", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 8, s.119

⁵ Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim*, Leiden 1906, s.168; S. K. Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, s.16; P. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, c. II, s.412; J. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Médine*, Paris 1957, s.100

⁶ H. D. Yıldız ve Diğerleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986, c. II, s.94; N. Bozkurt, "Mescid-i Aksa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, c. 29, s. 270

⁷ K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958, s.10; Pedersen, s.6 ; F. Buhl, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 6, s.956

⁸ J. Walker, "Kubbet-üs-Sahra", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 6, s.944-945

temilâtı ile birlikte yıktırılmış ve bunlardan birinin yerinde Şafiiyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir⁹.

***Busra**'da fetih sonrasında Hz. Ömer tarafından kurulmuş olan Ömer Camii (Camiu'l-Arûs) bir pagan tapınağının camiye dönüştürülmesiyle teşkil edilmiştir¹⁰.

*Vakidî **Ba'lbek**'in fethi esnasında, şehir halkının anlaşma için toplandığı kiliseden söz ederken, bu yapının kendi döneminde mescit olarak kullanıldığını belirtmektedir¹¹.

*Heysem b. Adıyy, **Dimeşk** (Şam) halkının evlerinin ve kiliselerinin yarısı karşılığında anlaşma yaptıklarını iddia etmiştir. Muhammed b. Sad ise Vakidî'den naklen şunları söyler. Halid b. Velid'in Dimeşk halkına yazdığı emanameyi gördüm. Orada evlerin ve kiliselerin yarısı diye bir kayıt yoktu. Muaviye halife olunca Yuhanna (Aziz Johannes) Kilisesi'ni camiye ilave etmek istedi. Hıristiyanlar buna itiraz etti ve o da bundan vazgeçti. Abdülmelik b. Mervan da hilafetinde kiliseyi camiye dahil etmek istedi. Hıristiyanlara buna razı olmaları karşılığında çok para vereceğini belirtti. Ancak onlar kiliseyi teslim etmeyi reddettiler. I. Velid halife olunca para karşılığında kiliseyi istedi. Hıristiyan halk kabul etmedi. Velid kiliseyi zorla yıktırdı ve mescidin içine aldı. Ömer b. Abdülaziz halife olunca, Hıristiyanlar Velid'in kiliselerine yaptığını ona şikayet ettiler. Ömer camiye ilave edilen kilise yerinin Hıristiyanlara geri verilmesini emretti. Dimeşk'in Müslüman halkı Ömer'in bu emrini beğenmeyerek, içinde ezan okuduğumuz ve namaz kıldığımız mescidimiz yıkılacak ve kiliseye iade edilecek diye tepki gösterdiler. Sonra Hıristiyanlara gidip kendilerine, Yuhanna Kilisesi'nden vazgeçmeleri ve onu bir daha istememeleri karşılığında, hâlen Müslümanların elinde bulunan, savaşla ele geçirilmiş Guta'daki kiliselerin hepsinin Hıristiyanlara verileceği teklifinde bulundular. Hıristiyanlar bu teklifi kabul ettiler ve beğendiler. Bu durumu Ömer'e yazdılar. O da bu karardan memnun oldu ve bunu tasdik etti. Ümeyye Camii'nin kible tara-

⁹ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır 1952, c. I, s. 453; Nasîrî, *Kitâbu'l-İstiksâ li Ahbâr-i Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, Dâru'l-Beyzâ (Kazablanka) 1997, c. I, s.182

¹⁰ R. Burns, *Monuments of Syria : A Historical Guide*, London 1992, s.62-63

¹¹ Vakidî, *Fütûhu's-Şâm*, Beyrut, ty, c. I, s.145

fında bir mermer levha üzerinde “Müminlerin emiri el-Velid 86 yılında bu yapının yapılmasını emretmiştir.” diye yazılıdır¹².

Dimeşk fethedildikten sonra Aziz Johannes Kilisesi'nin bir bölümünde Müslümanlar namaz kılıyor diğer bölümünde de Hıristiyanlar ibadet ediyorlardı. Velid halife olunca Hıristiyanlara bir haber göndererek onlardan kilisenin kullandıkları yarısını da kendilerine vermelerini buna karşılık Dimeşk'in herhangi bir yerinde kendilerine bir kilise inşa edebileceğini bildirdi. Hıristiyanlar buna razı olmadılar. Velid bunun üzerine Dimeşk'in fetih antlaşmasına bakmalarını salık verdi ve bu antlaşmaya razı iseler, Aziz Johannes Kilisesi'nin yarısını onların üzerine kaydedeceğini söyledi. Fetih antlaşmasında yer alan pek çok husus Hıristiyanların aleyhine olduğundan teklifi kabul ettiler. Bir rivayette fetih antlaşması metni getirilince Velid onlara dedi ki, Ben Toma Kilisesi'ni harp ile İç (Aziz Johannes) Kilise'yi sulh ile aldım. Şimdi fetih antlaşması gereği Toma Kilisesi'ni yıkıyorum. Hıristiyanlar bu durum karşısında İç Kilise'nin yarısını Müslümanlara vermeye razı oldular. Halife de onu yıktı ve mescide dahil etti. Bu kilisenin kapısı mescidin kıblesinde bu gün namaz kılınan mihrabın yerinde idi. Kilise H. 86 yılında yıkılmış cami inşaatına H.87 yılında başlanılmıştır. Mescidin inşası tamamlanmadan Velid ölmüş ve inşaat Hişam tarafından tamamlanmıştır¹³.

Şam Ümeyye Camiinin yerinde eskiden Roma döneminde Jüpiter Tapınağı vardı. Hıristiyanlık döneminde bu mabedin yerine Yuhanna (Hz. Yahya) adına bir kilise yapıldı. Sonra islami dönemde önce kilisenin doğu yarısı cami, batı yarısı ise kilise olarak kullanıldı. 705 yılında ise I. Velid kiliseyi yıktırarak yerine Ümeyye Camii'ni yaptırdı. Yapının çevre duvarı Roma Tapınağı'nın temelleri üzerine oturtulmuştur. Köşe kuleleri de minare olarak düzenlenmiştir. Bina da kullanılan sütun başlıklarının bir kısmı eski Roma Tapınağı'ndan alınmıştır¹⁴.

¹² Belazuri, *Fütühu'l-Buldan*, (çev. M. Fayda), Ankara 1982, s. 175-176, 178-179

¹³ İbn Asakir, *Tehzibü Tarihi Dimeşki'l-Kebir*, Beyrut 1987, c. I, s.200

¹⁴ Y. Demiriz, <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islamsanati.html>, s.2; N. Çam, *İslamda Sanat Resim ve Mimari*, Ankara 1994, s.168; J. Sauvaget, “Esquisse d'une Histoire de la Ville de Damas”, *Revue des Etudes Islamiques*, 1934, Tome IV, s. 448

*İbn Kesir **Dimeşk**'ın fethi esnasında Yuhanna dışında kalan toplam 14 kiliseden bahsetmektedir. O bu kiliselerden sadece şehrin merkezinde olan birinin Dâru'l-Battihî'l-Atıkiyye'nin camiye çevrilmiş olabileceğini, ancak bu yapının kendi döneminde harabe halinde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bunun dışında ayrıca zaman içinde harap olup yıkılan iki kilisenin yerine de mescit inşa edilmiştir¹⁵.

***Humus** şehri kan dökülmeden H. 16 yılında fethedilmiştir. Şehir halkıyla mallarına, canlarına, kiliselerine ve değirmenlerine dokunmama kaydıyla antlaşma yapılmış ve bu antlaşma ile Müslümanların Yuhanna (Saint John) Kilisesi'nin 1/4'ünü mescit olarak kullanmaları sağlanmıştır¹⁶.

Humus Ulu Camii muhtemelen Güneş Tapınağı'nın yerini alan Saint John Katedrali'nin yerinde inşa edilmiştir¹⁷. Humus'ta Roma döneminde İmparator Elegabal tarafından görkemli bir Güneş Tapınağı yapılmıştır. Bizans devrinde ise şehir piskoposluk merkezidir. Humus Büyük Camii yakından tetkik edildiğinde bu yapının yerinde bir bazilikanın olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kısımlar bu bazilikaya ait gibi durmaktadır. Yapıda ayrıca eski binadan kalma sütun ve başlıklar kullanılmıştır¹⁸.

*Vakıdî, **Humus** yakınlarındaki Cercis Kilisesi'nin ilk fetih sürecinde değil, daha sonraki dönemlerde mescide çevrildiğini ve bu kilisenin kendi döneminde cami olarak kullanıldığını belirtmektedir¹⁹.

*952 yılında **Humus** isyanına katılan Hıristiyanlar şehirden sürülerek bazı kiliseler camiye çevrilmiş, bazıları da yıktırılmıştır²⁰.

*Suriye'nin fethi sırasında yaygınlaşan bir geleneğe göre, mevcut kiliseler Müslümanların ibadeti için de kullanılıyor veya

¹⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, ty, c. VII, s.21-22

¹⁶ Belazurî, s. 186-187; Yakut, *Mucemü'l-Buldân*, Beyrut, ty, c. II, s.303; Creswell, *A Short Account...*, s.7; R. Mantran, "Humus", *TDV, İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998 c. 18, s.371

¹⁷ Mantran, s.373

¹⁸ M. Sobernheim, "Humus", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 5/I, s.588-589

¹⁹ Vakıdî, I, s.156

²⁰ L.Öztürk, "Kilise", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, c. 26, s.15

bu amaçla mescit haline getiriliyordu. **Hama**'da bir Roma Tapınağı üzerine yapılmış olan Büyük Kilise (Kenisetü'l-Uzma) de fetihle birlikte camiye dönüştürülmüştür. Suriye'de kible güneye bakıyordu. Oysa kiliseler doğuya dönüktü. Bu itibarla bu bölgede camiye çevrilen kiliselerin batıda bulunan kapıları kapatılıyor, kuzey duvarına yeni bir giriş kapısı açılıyor ve harime bu kapıdan giriliyordu. Bu uygulama 636-637 yıllarında camiye çevrilen Kenisetü'l-Uzma'nın Hama Büyük Camii'ne dönüştürülmesinde ortaya çıkmıştır. Emeviler zamanında yapılan bir tadilatla batıdaki üç açıklıklı kapı kapatılarak pencereye dönüştürülmüş, giriş kuzeyden verilmiş, güney duvarına bir mihrap nişi, önüne de revaklı bir avlu eklenmiştir. Cami eski yapı dokusundan faydalanılarak şekillendirildiği için asimetrik bir plan şeması sergiler. Harimin batı duvarı kiliseden, kible duvarı tapınaktan kalmadır²¹.

Hama Büyük Camii Herzfeld'e göre eski bir Hıristiyan bazilikasının bakıyesini barındırmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu yapı, tıpkı Şam Ümeyye Camii gibi mabet-kilise-cami serüveni yaşamıştır. Pagan devrine ait bir mabet önce kiliseye çevrilmiş, sonra kilise de camiye tahvil edilmiştir²².

***Halep** fethedildiğinde halkın can, mal ve kiliselerine dokunmamak kaydıyla antlaşma yapılmış, ancak cami yeri bunun dışında bırakılmıştır. Antlaşmayı İyad b. Ganem gerçekleştirmiş, Ebu Ubeyde ise yürürlüğe koymuştur. Bazı raviler ise Halep halkının canlarına dokunulmamasına karşılık evler ile kiliselerin yarısının Müslümanlara verilmesi kaydıyla antlaşma yapıldığını iddia etmişlerdir²³.

Bizans kraliçesi Helena tarafından Halep'te şehir merkezinde inşa edilen Kenisetü'l-Uzma (Büyük Kilise) Mescid-ü Serrâcîn olarak isimlendirilen camiye çevrilmiştir²⁴.

²¹ A. Uluçam, "Hama Ulu Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. 15, s.398; Creswell, *A Short Account...*, s.7; Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade...*, s.104

²² M. Sobernheim, "Hama", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 5/1, s.171

²³ Belazuri, s.209; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, (çev. A. Özaydın, A. Ağrakça ve diğerleri), İstanbul 1985, c. I, s.454

²⁴ Ebu Cerrâde, *Bağuyyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Beyrut 1988, c. I, s. 62

Suriye bölgesindeki kiliselerin camiye tahvili hakkında kısa bilgi veren Creswell, bu süreçte kiliselerin bütünüyle camiye çevrilmediğini, örneğin Humus'ta Saint John (Yuhanna) Kilisesi'nin dörtte birinin, Halep'te ise Belazuri'nin beyanına göre kiliselerin yarısının mescit olarak kullanıldığını belirtmektedir²⁵.

Fethi takiben Müslümanlar Halep'te kolunlu caddenin başındaki büyük takın açık cephesinin kapatılmasıyla bir cami teşkil etmişlerdir. Fetihden yaklaşık 80 yıl sonra kurulan Halep Ulu Camii ise 5. yüzyılda Bizans İmparatoru Konstantin'in annesi Helena tarafından yaptırılan eski bir katedralin avlusunda veya şehir agorasının üzerinde inşa edilmiştir. 715-716 yıllarında gerçekleştirilen inşa işini muhtemelen Velid b. Abdülmelik başlatmış, ölünce kardeşi Süleyman inşaatı ikmal ettirmiştir. Caminin inşasında civardaki eski binaların taşlarından özellikle de Siyruş Kilisesi'nin malzemelerinden faydalanılmıştır²⁶.

***Halep**'te Helena tarafından yaptırılmış Büyük Kilise'nin dışında, bir başka kilise demir ustaları tarafından mescide çevrilmiştir. Diğer üçüncü bir kilise ise yıkılarak medreseye dönüştürülmüştür²⁷.

***Harran** İyad b. Ganem tarafından fethedilmiştir. Şehrin putperest Sin Mabedi camiye çevrilmiştir²⁸.

İbn Şeddad'ın belirttiğine göre Nureddin Zengi tarafından genişletilerek yenilenen Harran Cuma Camii bir Sabii mabedinin yerinde inşa edilmiştir. Şehir İyad b. Ganem tarafından fethedildiğinde, bu mabet mescit olarak kullanılmış ve Sabiilere mabet yapmaları için başka bir yer gösterilmiştir²⁹.

²⁵ Creswell, *A Short Account...*, s.7

²⁶ Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade...*, s.75-76, 88; F. Erkoçoğlu, "C. İmar Faaliyetleri", İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 170-171; A. Uluçam, "Halep Ulu Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. 15, s. 248

²⁷ Ebu Cerrâde, I, s.62

²⁸ R. Şeşen, "Harran", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. 16 s.238

²⁹ [D. S. Rice](#), "Medieval Harrân: Studies on Its Topography and Monuments I", *Anatolian Studies*, 1952, Vol. 2, s.38

*İbn Şeddad **Harran**'da bulunan hamamların isimlerini sayarken Hammamü'l-Kenise isimli bir hamamdan bahsetmektedir³⁰.

***Re'su'l-Ayn**'ın sulh yoluyla fethi esnasında, şehir halkıyla görüşme Büyük Kilise'de gerçekleşmiştir. Vakidî fetihten sonra bu kilisenin bir müddet daha kilise olarak kaldığını ancak yapının kendi döneminde camiye tahvil edilmiş olduğunu belirtmektedir³¹.

*Vakidî'den naklen verilen bir habere göre, **Diyarbakır** Araplar tarafından fethedildiği zaman şehirde bulunan Baş Kilise Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından bölünerek müştereken kullanılmıştır. Müslümanlar kilisenin 2/3'üne, Hıristiyanlar da 1/3'üne sahip olmuşlardır. Creswell Diyarbakır Ulu Camii'nin kiliseden dönüştürüldüğü tezine hak vermeyip, bu cami ile Şam Ümeyye Camii arasında kurulan benzerliklerin bu kanaati doğrduğunu belirtmektedir. Ona göre 629 yılında kurulmuş olan Baş Kilise 770 yılında tamir edildiğinde ayakta ve hâlâ kilisedir³².

***Massisa** Kalesi Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu Abdullah tarafından fethedilmiştir. Abdullah Massisa Kalesi'ndeki kiliseyi ambara çevirmiş, kaleyi yeniden bina ettirmiş ve kalenin tepesine de bir cami yaptırmıştır³³.

***Medain** şehri Sad b. Ebi Vakkas tarafından H.16 yılında fethedildiğinde, Sad Kisra'nın İvanı (Beyaz Saray)'nda fetih namazı kılmıştır. Başka bir rivayette ise fetihten sonra İvan'ın mescit olarak kullanıldığı, içinde bulunan alçıdan yapılmış at ve insan tasvirlerine ise dokunulmadığı belirtilmektedir³⁴. Bir habere göre bu tasvirleri iki asır sonra bile görmek mümkün olmuştur. İvan'dan günümüze Tak-ı Kisra isimli büyük bir kemer ulaşmıştır³⁵.

³⁰ [Rice](#), s.38

³¹ Vakidî, II, s. 130

³² Creswell, *A Short Account...*, s.64

³³ Belazurî, s.236

³⁴ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut H.1407, c. II, s. 463, 464, 466; İbnü'l-Esir, I, s. 471; Yıldız ve Diğerleri, .II, s.78

³⁵ A. Dietrich, "Medain", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 7, s. 454

Medain Camii'ni Sad ve arkadaşları inşa etmişlerdir. H. 36 yılında ise Huzeyfe b. el-Yeman camii genişletmiş ve sağlam bir şekilde yeniden bina etmiştir³⁶.

***Kerbela** yakınlarında bulunan Şems Mescidi'nin yerinde vaktiyle eski bir şems (güneş) mabedi bulunmaktaydı³⁷.

***Bağdat** yakınlarında Dicle kenarında kurulmuş **Katul**'da, nehir manzaralı bir bölgeye daru'l-imara (hükümet konağı) inşa etmek isteyen Halife Mutasım beğendiği arazinin eski bir Hıristiyan mabedi yeri olduğunu anlayınca, araziyi satın almış ve buraya Cevsak (Cevsaku'l-Hakanî) diye isimlendirilen saray kompleksini inşa ettirmiştir³⁸.

*H. 22 yılında fethedilen **Karkısiya** şehrinde kiliselere dokunulmamış, Müslümanlar bir kilisede namaz kılmış ve burada İslam'ı kabul edenlerden beyat alınmıştır³⁹.

*Amr İbnü'l-As'ın **Mısır**'ı fethinin hemen sonrasında Tinnis Adası Hilal b. Evs tarafından ele geçirilmiş, adadaki kilise mescide çevrilmiş ve daha sonra adada başka mescitler de inşa edilmiştir⁴⁰.

***Mısır** fethedildiğinde bir kilise camiye çevrilmiş ve Yumna Mescidi olarak isimlendirilmiştir⁴¹.

*Müslümanlar İran'da mevcut binaları mescit olarak kullanmışlardır. Zira Mukaddesî der ki: "**İstahr** (Persepolis) daki Cuma Camii, Suriye'deki yuvarlak sütunlu ulu camiler geleneğinden sonra, her birinin tepe kısmında inek başı figürü bulunan sütunlarla inşa edilmişti. Bu itibarla adı geçen yapının önceleri bir ateş tapınağı olduğu söyleniyordu". Boğa başlı sütun başlıklarından hareketle ben bu yapının aslında bir apadana veya Pers krallarına ait çok ayaklı, çiftli boğa başı başlıklı sütunlara dayanan düz damlı bir salon olduğu sonucunu çıkarıyorum⁴².

³⁶ Belazurî, s. 415

³⁷ Pedersen, s. 8

³⁸ Yakübî, *Târihu'l-Yâkubî*, Beyrut ty, c. II, s. 473

³⁹ Vakidî, II, s.116

⁴⁰ Vâkıdî, II, s. 96

⁴¹ Vâkıdî, II, s. 69

⁴² K.A.C., Creswell, *Early Muslim Architecture I (Umayyads)*, Oxford 1969, s.7-8

***İstahr** yakınlarında bir Süleyman Mescidi vardı. Bu mes-cit de vaktiyle eski bir ateş mabedi idi⁴³.

***Kazvin**'de Haccac'ın oğlu Muhammed zamanında inşa edi-len ilk cuma camii Boğa Camii olarak biliniyordu. Bu durum ca-mide antik Pers sütunlarının kullanıldığını hatta onun bir apadanadan dönüştürüldüğünü göstermektedir⁴⁴.

*Humus'ta Müslümanlar ile Hıristiyanlar kiliseyi ortaklaşa kullanmaktaydı. Ermeniye'deki **Debil**'de de böyle bir durum var-dı⁴⁵.

***Buhara** fethedildikten bir müddet sonra Sefihler Caddesi üzerinde bulunan bir kilise Beni Mazal Kabilesi tarafından mes-cide çevrilmiştir. Şehirde ilk cami ise 712 veya 713 yılında kalede kurulmuştur⁴⁶.

***Buhara** şehrinde insanların belirli günlerde gelip tapındığı bir ateşgede bina edilmişti. İslamî dönemde bu yapının yerini Büyük Camii almıştır. Bu hikayenin bir başka versiyonu Samanoğulları ile ilgilidir. Bir ateşperest olan Kral Mah İslam ol-muş ve sarayını bir camiye tahvil etmiştir. Bu cami Mah Camii diye anılmıştır⁴⁷.

***Kurtuba** Ulu Camii, fetih sonrası bir süre Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından müştereken kullanılmış olan Vizigot Ki-lisesi'nin yerinde bina edilmiştir. Kemerlerde kullanılan bir kısım malzeme de adı geçen kiliseden temin edilmiştir. Camii daha sonra Hıristiyanların eline geçince kiliseye dönüştürülmüştür⁴⁸.

⁴³ J. Pedersen, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c. 8, s. 8

⁴⁴ Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 8

⁴⁵ Pedersen, s. 6

⁴⁶ H. Gaube, "What Arabic and Persian Sources Tell Us About the Structure of Tenth-Century Bukhara", *In Bukhara: The Myth and the Architecture*, (ed.) A. Petruccioli, Cambridge 1999, s. 25; F. Ashrafi, "Between Conservation and Innovation: The Central Plan of Bukhara", *In Bukhara: The Myth and the Architecture*, (ed.) A. Petruccioli, Cambridge 1999, s. 75-76

⁴⁷ Ashrafi, s. 76

⁴⁸ Creswell, *A Short Account...*, s. 213; Çam, s. 183

Kurtuba Müslümanlar tarafından fethedilince Saint Vicente Katedrali (Vizigot Kilisesi)'nin yarısına mescit olarak kullanılmak üzere el konulmuştur⁴⁹.

***Palermo**'daki Büyük Cami kiliseden dönüştürülmüş bir camidir⁵⁰.

***Delhi** ve **Ecmir**'deki en eski camiler Hint tapınaklarının değiştirilmesi veya malzemelerinin kullanılması ile yapılmıştır. Payeli bir yapı olan Cania Tapınağı cami haline getirilmeye elverişlidir⁵¹.

*Kaynaklarda bazı yapılara “mescidü'l-kenîse” (kilise mescidi)⁵² ve “kasru'd-deyr” (tapınak/manastır sarayı)⁵³ gibi isimlerin verilmiş olması gayri Müslim mabetlerin bazen camiye bazen de saraya çevridiğinin delili olmalıdır.

Fethedilmiş Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabetlerin Yıkılması, Tahrip Edilmesi ile Onarılması ve Yenilerinin Yapımına İzin Verilip Verilmemesiyle İlgili Haberler

*Abdullah b. Zübeyr'in isyanı esnasında İrminiyye halkı isyan etti. Emevi halifesi Abdülmelik kardeşi Muhammed b. Mervan'ı İrminiyye'ye vali tayin etti. Muhammed yerli halkla savaştı. İsyancıların bir kısmını öldürdü. Duruma hakim olunca geriye kalan isyancıları onlara iyi şeyler sunacağı vadiyle **Hılat** (Ahlat)'taki kiliselerde topladı. Kapıları kapatarak onları yaktırdı⁵⁴.

*Yezid b. Abdülmelik'in **Mısır** Hıristiyanlarına karşı yürüttüğü sert politika sırasında kiliselerin bir kısmı yıkılmıştır⁵⁵.

*Süryani bir kaynağa göre Abbasi halifesi Mansur Rakka şehri kurulurken **Urfalı**lardan şehirdeki Büyük Kilise'nin sütun-

⁴⁹ Öztürk, s.15

⁵⁰ Pedersen, s. 8

⁵¹ O. Aslanapa, *Türk ve İslam Sanatı III*, İstanbul 1972, s. 43; Pedersen, s. 9

⁵² Nuaymî, *ed-Dâris fi Târihi'l-Medâris*, Beyrut H.1410, c. II, s.264

⁵³ Yakut, III, s. 401

⁵⁴ Belazuri, s. 294. Sayfanın altına düşülen notta bizim esas aldığımız metinde “onları yaktırdı” ifadesi, diğer baskıda ise “onları korkuttu.” ifadesi yer almıştır denilmektedir.

⁵⁵ Öztürk, s. 15

larını istemiş, isteğinin reddedilmesi üzerine şehrin surlarını yıktırarak onları cezalandırmıştır⁵⁶.

*Mehdi'nin hilafetinin ilk yıllarında yeni yapılan kiliselerin yıktırıldığı belirtilmektedir. Kilise yıkımlarının bazen Bizanslıların, sınır boylarındaki Müslüman şehirlerini yağmalamaları üzerine gerçekleştirildiği görülmektedir⁵⁷.

*Abbasi Halifesi Mutasım Bizans'a karşı düzenlediği seferde Ankara'yı yeniden ele geçirdikten sonra **Ammûriyye** üzerine yürüdü. Kalelerine çekilen Ammûriyye halkının mukavemeti bir süre sonra kırıldı ve Mutasım komutanları ile birlikte şehre girdi. Bu sırada şehrin kenarında yer alan bir kilise etrafında toplanan küçük bir grup direnişe devam etti. Kilise, içindeki insanlarla birlikte ateşe verilerek yakıldı. Kaçmaya çalışan komutanları da tutuklandı⁵⁸.

*Halife Mutasım zamanında yeni yapıldıkları ileri sürülerek **Kuba**'daki Mar Curcis ve Ahud kiliseleri tahrip edilmiştir⁵⁹.

*Halife Mütevekkil 858 yılında patrik seçimleri sırasında Nesturi Kilisesi'nde çıkan olaylara kızarak **Samarra**'daki kiliseleri yıktırmıştır⁶⁰.

*Abbasi Halifesi Mutemid döneminde **Bağdat**'ta çıkan karışıklıklar sırasında Caselik (Atik) Kilisesi yıkılmış, olaylar durulduktan sonra da onarılmıştır⁶¹.

*Abbasiler döneminde çıkan çeşitli karışıklıklar sırasında Müslümanlar **Remle, Kaysariye, Askalan** ve **Dimeşk**'taki pek çok kiliseyi tahrip etmişlerdir⁶².

*952 yılında **Humus** isyanına katılan Hıristiyanlar şehirden sürülerek bazı kiliseler camiye çevrilmiş, bazıları da yıktırılmıştır⁶³.

⁵⁶ Öztürk, s. 15

⁵⁷ Öztürk, s. 15

⁵⁸ Taberî, V, s. 241; İbn Kesir, X, s. 288

⁵⁹ Öztürk, s. 15

⁶⁰ Öztürk, s. 15

⁶¹ Öztürk, s. 15

⁶² Öztürk, s. 15

*960 ve 961 yıllarında Bizanslılar'ın Suriye'de gerçekleştirdikleri bazı operasyonlara tepki olarak, **Mısır** halkı da bölgede bulunan Mihail, Ebu Kayr ve Seyyide kiliselerini tahrip etmiştir⁶⁴.

*Fatımî halifesi Hakim Biemrillah döneminde ortaya çıkan karışıklıklar nedeni ile **Kahire**'de olağanüstü hal ilân edilmiş ve bu sırada Yahudi havra ve tapınakları tamamen yıkılmıştır⁶⁵.

*Selahaddin Eyyübî H. 583 yılında **Kudüs**'ü tekrar fethettiğinde haçlıların sonradan inşa ettirdiği kiliselerin tümünü müştemilâtı ile birlikte yıktırmıştır⁶⁶.

*Muaviye zamanında **İskenderiye**'de Markos Kilisesi inşa edilmiştir. Mesleme b. Mahled de **Fustat**'ta bir manastır yapımına izin vermiştir⁶⁷.

*679 yılında yaşanan bir deprem sonucunda zarar gören **Urfa** Kilisesi Hıristiyanlardan gelen yoğun istek üzerine Emevi yönetimi tarafından onartılmıştır⁶⁸.

*Abdülmelik b. Mervan'ın oğlu Said **Musul**'a vali olunca şehri imar etmiş ve bu sırada kendisini tedavi eden Hıristiyan doktoru için de bir manastır yaptırmıştır⁶⁹.

*Emevilerin **Irak** ve **Mekke** valiliğini yapan Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin, annesinin Hıristiyan olması sebebiyle olmalı ki, onun döneminde bir çok kilise yapılmıştır⁷⁰. Örneğin Kûfe'de bulunan kiliselerden biri Halid el-Kasrî tarafından Hıristiyan olan annesi için yapılmıştır⁷¹.

***Kahire** yakınlarındaki **Hamra**'da bulunan Aziz Johannes Kilisesi'nin yapımına Hişam b. Abdülmelik zamanında, 735 yılında izin verilmiştir⁷².

⁶³ Öztürk, s. 15

⁶⁴ Öztürk, s. 15

⁶⁵ Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zahira fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire*, Mısır ty, c. IV, s.177

⁶⁶ Suyutî, I, s. 453; Nasrî, I, s.182

⁶⁷ Öztürk, s. 14

⁶⁸ Öztürk, s. 14

⁶⁹ Erkoçoğlu, s.149

⁷⁰ Öztürk, s. 15

⁷¹ M. Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001, s.59

⁷² Öztürk, s. 15

*756 yılında **Antakya**'da yeni kilise yapımı yasaklanmıştır⁷³.

*Halife Mehdi döneminde **Tarsus** yakınlarında bulunan Kenîsetü'l-Muhterika (Yanık Kilise) isimli harabe halindeki kilise, (daha sonra hilafet koltuğuna oturacak olan) Harun Reşid tarafından onartılmıştır⁷⁴.

*Abbasi Halifesi Harun Reşid ve özellikle de Halife Emin zamanında bir çok yeni kilise inşa edilmiş ve onarıma ihtiyaç duyanlar da onartılmıştır⁷⁵.

*Memun döneminde Astronomi ve Matematikle uğraşan Ebû Tayyib lâkaplı Sin b. Ali ismindeki Yahudi asıllı bir kişi için, halifenin sarayının haremine kilise yapılmasına izin verilmiştir⁷⁶.

*Halife Muntasır zamanında siyasi istikrar sağlanınca **Enbar**'da bulunan Mar Karyakus, Mar Yunan kiliseleri onartılmıştır⁷⁷.

Değerlendirme ve Sonuç⁷⁸

Fethedilmiş topraklardaki İslam şehirleri genel olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan birinci grubu bizzat Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirler, ikinci grubu ise fethedilmiş şehirler oluşturmaktadır. Birinci grup şehirlerin oluşum ve gelişim süreçlerine baktığımızda, bu şehirlerin birbirine benzer bir oluşum ve gelişim seyri yaşadıkları ve her birinin bir mescit etrafında teşekkül ettiği gözlenmektedir. Irak topraklarında kurulmuş Basra ve Kufe ile Mısır topraklarında kurulmuş Fustat şehirlerini bu bağlamda örnek olarak zikredebiliriz⁷⁹. Fethedilmiş şehirlerde ise Müslümanların yaptıkları ilk iş, içinde ibadet ede-

⁷³ Öztürk, s. 15

⁷⁴ Belazurî, s. 244; Ebu Cerrâde, I, s.73

⁷⁵ Öztürk, s. 15

⁷⁶ İbn Nedîm, *Fihrist*, Beyrut 1978, s.383. Metinde açıklayıcı ilave bir bilgi bulunmamakla birlikte, kanaatimiz odur ki, haberde geçen kilise ifadesi rasathane anlamında kullanılmış olup, muhtemelen gayri müslim bilgin için rasathane içinde bulunan bir ibadethane böyle bir isimlendirmeye vesile olmuştur.

⁷⁷ Öztürk, s. 15

⁷⁸ Bu bölümde kullandığımız bilgi ve yorumların büyük kısmı katalog kısmında yer almış olduğundan onlar için ayrıca dipnot verilmemiştir.

⁷⁹ Y. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995

bilecekleri bir mabet edinmek olmuştur. Bunun için bulunan en kolay ve acil çözüm de eski mabetlerden istifade etme yoludur⁸⁰. Bu yüzdendir ki fethedilmiş şehir halkı ile yapılan antlaşmalarda bu husus hep dikkate alınmış ve genellikle şehirde mevcut mabetlerden Müslümanların da istifade edebilmesi konusu antlaşma metinlerine yerleştirilmiştir⁸¹. Burada hemen ifade edelim ki, fethedilmiş şehirlerdeki gayri İslam mabetlerin camiye tahvil edilmesi olgusunu, sadece Müslümanların bu mabetlerden istifade etme fikriyle açıklamak eksik olacaktır. Tespitlerimize göre fethedilen şehirlerde genellikle en önemli mabedin camiye tahvil edildiği veya en önemli mabedin yerine cami inşa edildiği gözlenmektedir. Bu bilinçli tercihin elbette bazı sebepleri vardır. Kanatımız odur ki, bu uygulama ile eski inanın en önemli mimari sembolü üzerine, yeni inanın sembolü dikilerek, yerli halka bir mesaj verilmek istenmektedir. Bu mesaj bir boyutuyla egemenliği, bir başka boyutuyla yeni inanın üstünlüğünü telkin etmektedir. Nitekim, Haçlı saldırıları sonrasında Kudüs bir süre Hıristiyanların eline geçmiş ve bu sırada Mescidü'l-Aksa ile Kubbetü's-Sahra isimli İslam mabetleri hemen kiliseye dönüştürülmüştür. İşgal bittiğinde ise adı geçen mabetler, yeniden eski islamî kimliklerine kavuşturulmuşlardır⁸². Aynı şekilde Müslümanların Endülüs topraklarındaki hakimiyetinin bitişi, Kurtuba Ulu Camii'nin kiliseye tahviliyle ibraz edilmiştir.

Bir şehrin fethinin sulh veya savaş yoluyla gerçekleşmiş olması Müslümanların o şehirdeki gayri İslam mabetlere karşı takınacağı tavrın nasıl olacağını etkilemiş görünmektedir⁸³. Ant-

⁸⁰ Müslümanlar fethedilen topraklardaki yönetim yapılarından, saraylardan da istifade etmişlerdir. Örneğin Muaviye Şam'da eski Bizans idarecilerinin kullandığı sarayı yeniden düzenlemiş ve Harda ismiyle bilinen bu sarayda ikamet etmiştir. Bkz. A, Dhina, *Cités Musulmanes d'Orient et d'Occident*, Alger 1986, s. 25; N. Elisséeff, "Dimashk", *Encyclopédie de l'Islam*, Paris 1977, Tome II, s. 288; İbn. Asakir I, s. 244

⁸¹ Belazuri, s.166, 175, 177, 187, 209 İbn Asakir, I, s.200

⁸² Walker, s. 945-946; N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 26, s.306; Yetkin, s. 16

⁸³ İbn Asakir bu konuda fikir verebilecek oldukça ilginç bir ayrıntı nakletmektedir. I. Velid Ümeyye Camii'ni inşa etmeye niyet edip Yuhanna Kilisesi'nin yıkımına giriştiğinde onun üzüntülü ve sıkıntılı halini gören Mugire b. Abdülmelik Velid'e, Dimeşk'in bazı kısımlarının savaş yoluyla alındığını, dolayısıyla kilisenin Hıristiyanların rızası olmasa bile camiye cevrilmesinin

laşma metinlerinde genel olarak gayri müslim halkın can ve mallarının güvende olduğu belirtilirken, sulh yoluyla alınmış şehirlerle ilgili antlaşma metinlerinde, bu hususlara yerli halkın mabetlerine dokunulmayacağı konusu da eklenmiştir⁸⁴. Sulh yoluyla fethedilen şehirlerde gayri İslam mabetlere yaklaşımın daha hoşgörülü olduğu ve bu yerlerde çoğu kere eski mabetlerin ortaklaşa kullanılması yolunun tercih edildiği gözlenmektedir. Örneğin Şam, Humus, Halep ve Debil gibi kentlerde belirli bir süre baş kiliseler ortaklaşa kullanılmıştır. Sulh yoluyla fethi net olmamakla birlikte Kurtuba'da da durum böyledir. Şam, Halep ve Kurtuba'da kiliseler yarı yarıya pay edilirken, Humus'ta kilisenin sadece 1/4'ü Müslümanlara tahsis edilmiştir. Fetih sırasında Müslümanlara karşı direnen, sonuna kadar savaşmayı tercih eden şehirlerde ise fetih sonrası durum yerli halkın aleyhine sonuçlar doğurmuş ve çoğu kere şehrin önemli mabeti ya da iktidarın sarayı camiye tahvil edilmiştir. Harran, Medain, İstahr, Kazvin gibi şehirleri bu bağlamda örnek olarak sayabiliriz⁸⁵.

Şehrin sulh ya da savaş yoluyla fethedilmesi yanında, halife ve idarecilerin şahsî yaklaşımları ile yerli halkın fetih sonrası Müslümanlara ve siyasi otoriteye karşı olan tavrının da, gayri İslam mabetlere yaklaşımını olumlu ya da olumsuz şekilde etkilediği anlaşılmaktadır. Bu olguya tarihi seyir içinde baktığımızda, ilk dönemlerde Müslümanların ve idarecilerin gayri İslam mabetlere yaklaşımının daha hoşgörülü olduğunu⁸⁶, zaman içinde bu

haklı olduğunu ifade ederek onu teselli etmeye çalışmıştır. Bkz. İbn Asakir, I, s.222

⁸⁴ Belazuri, s. 167, 173-174, 185, 186, 209, 287, 461; Yakut, I, s.521

⁸⁵ Belazuri Fütuhu'l-Buldan adlı eserinde hangi şehirlerin sulh yoluyla hangilerinin de savaşarak fethedildiği konusunda ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Zikri geçen şehirler için bkz. Belazuri, s.175-176, 186-187, 209, 249-251, 287, 330-331, 375-377, 564-565

⁸⁶ İlk yıllardaki hoşgörülü tavrın büyük oranda İslam Peygamberi ile onun yakın arkadaşı Hz. Ömer'in tutumundan beslendiği kanaatindeyiz. Bir haberde Hz. Muhammed'in barış yaptığı Hıristiyanlara mabetlerinin yıkılmayacağı sözü verdiği bir başka haberde ise Medine'den sürülen Yahudilere ait mabetlere dokunulmadığı belirtilmektedir. Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul 1979, c. V, Megazi, 64; c. V, Daavât, 18; Öztürk, s.14; İbn Kesir, IV, s. 80. Hz. Ömer de Kudüs'ün fethi sırasında kendinden sonraki Müslümanların mescit itihaz etmelerinin önüne geçmek için Kiyame Kilisesi'nde namaz kılmayı doğru bulmamış, kapıya yakın bir yerde namazını kıldıktan sonra

hoşgörünün biraz azaldığını, hatta zaman zaman katı, sert yaklaşımların da sergilendiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte burada hatırlatmak gerekir ki, bu genel çizgi içinde halife ya da idareciye göre değişen, genellemeyi zorlayan farklı tutum ve tavırlar da yaşanmıştır. Örneğin fetihten Şam Ümeyye Camii'nin inşasına uzanan süreçte, Muaviye ve Abdülmelik caminin yerinde bulunan Yuhanna Kilisesi'nin para karşılığında Müslümanlara verilmesini istemişler, Hıristiyanlar bu talebi geri çevirmişlerdir. I.Velid bu konuda daha da ısrarcı olmuş hatta biraz da baskı uygulayarak kiliseyi Hıristiyanlardan alıp yıktırarak yerine Ümeyye Camii'ni yaptırmıştır. Ancak daha sonra halife olan Ömer İbn Abdülaziz ise Hıristiyan halkın bu konudaki şikayetlerini haklı bularak kilise yerinin iade edilmesini istemiştir.

Mevcut bilgilerimiz Lazkiye ve Massisa gibi sayıları oldukça sınırlı kimi kentlerde, Müslümanların fethi müteâkiben gayri İslam bir mabedi cami olarak kullanıp kullanmadığı konusuna değinmeksizin, şehrin uygun bir yerinde bir cami inşa ettiklerini ortaya koymakta ise de⁸⁷, kanaatimiz odur ki Müslümanlar bu şehirlerde de belirli bir süre için, en azından cami inşa edilene kadar, gayri İslam bir mabetten ya da başka bir yapıdan istifade etmiş olmalıdırlar. Burada bir mabetten ya da başka bir yapıdan ifadesini bilerek kullandığımızı belirtmek isteriz. Zira bu görüşümüzü destekleyen uygulamalar söz konusu olmuştur. Örneğin savaş yoluyla fethedilmiş Medain'de Kisra'nın İvan'ı (Beyaz Saray) camiye çevrilmiş, içinde bulunan at ve insan tasvirlerine ise dokunulmamıştır. Yine İstahr ve Kazvin şehirlerinde de fetih sonrası camiye çevrilen yapıların muhtemelen bir apadana veya Pers kırallarına ait çok ayaklı bir saray olduğu belirtilmektedir.

Rivayetlerde Müslümanların bazı şehirlerde fetih sonrası eski bir mabedin yerine cami inşa ettikleri belirtilmektedir. Örneğin Taif, Kerbela, Buhara ve Yemame'de durum böyledir. Başka bir ayrıntının yer almadığı bu haberleri, fetihten önce veya fetih sırasında yıkılmış eski bir mabedin yerine cami inşa edilmesi şeklinde anlamak daha makul görünse de, böyle bir bilgiyi fetih sonrası eski mabedin yıkılıp yerinde cami inşa edilmesi anlamında tevil etmek de mümkündür.

rahipten kendilerine mescit yapabilecekleri bir yer göstermesini istemiştir. Bkz. Yıldız ve Diğerleri, II, s. 94

⁸⁷ Belazuri, s.189, 236

Kimi şehirlerde gayri İslam mabetlerin tahvili ya da yerlerinin kullanımı konusunda oldukça farklı uygulamalar söz konusudur. H.84 yılında fethedilen Massisa Kalesi'nde bulunan bir kilisenin fetih sonrası ambar olarak kullanılması, Bağdat yakınlarındaki Katul'da, Halife Mutasım'ın eski bir Hıristiyan mabedinin yerine Cevsaku'l-Hakanî diye bilinen sarayı inşa ettirmesi bu bağlamda zikredilebilecek eylemlerdir. Bunun yanında kaynaklarda geçen "kasru'd-deyr" gibi isimlendirmelerden hareketle, bazı manastırların da saraya dönüştürülmüş olabileceğini düşünmek mümkündür. Ayrıca bu bağlamda İbn Şeddad'ın Harran'da bulunan hamamların isimlerini sayarken, Hammamu'l-Kenise isimli bir hamamdan bahsettiğini ve biraz geç dönemlere ait Kudüs Şafiiye Medresesi'nin de bir kilisenin yerinde inşa edildiğini belirtmek isteriz.

Camiye tahvil edilen bazı mabetlerin özellikle de Suriye yöresindeki önemli kiliselerin vaktiyle bir pagan tapınağının yerinde inşa edildikleri, ya da eski bir tapınağın kiliseye dönüştürülmesiyle varlık buldukları bilinmektedir. Örneğin Şam Ümeyye Camii'nin yerinde kurulduğu Yuhanna Kilisesi, Roma dönemine ait Jüpiter Mabedi'nin yerini almıştır. Hama'da camiye tahvil edilen kilisenin yerinde bir Roma tapınağı, Humus'ta camiye dönüştürülen kilisenin yerinde de bir güneş tapınağı mevcuttur. Yine Kudüs'te de benzer bir durum söz konusudur. Süleyman Mabedi'nin yerini sırasıyla Herodes Tapınağı, Jüpiter Mabedi, Yehova Tapınağı, Ömer Camii ve Kubbetü's-Sahra almıştır⁸⁸. Bu uygulamanın arka planında, yukarıda işaret ettiğimiz eski inanışın yerine yeni inanışı ikame etme ve dinî semboller üzerinden egemenlik ibrazı çabası yatmaktadır.

Fethedilmiş topraklardaki gayri İslam mabetlerin camiye tahvili işlemi farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Fethin ilk günlerinde mabetlerin ortaklaşa kullanımını geleneğinin yaygın olduğu Suriye topraklarında, bir süre sonra ilgili mabetlerin bütünüyle

⁸⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ö. F. Harman, "Kudüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. 26, s.323-327; T. A. İdinopulos, *Jerusalem: a History of the Holiest City as Seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims*, Chicago 1994; A. Arif, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Kuds*, Beyrut 2005

camiiye dönüştürüldüğü görülmektedir⁸⁹. Dönüştürme işlemi bazen kısmî bir onarımla bazen de kapsamlı bir yenileme ile gerçekleştirilmiştir. Creswell, Suriye bölgesindeki kiliselerin camiiye dönüştürülmesi işlemi konusunda şöyle bir tespit yapmaktadır. Ona göre bu bölgedeki kiliseler doğuya bakmaktadır. Müslümanların kıblesi ise güneye bakmaktadır. Bu itibarla bölgede camiiye çevrilen kiliselerin batıda bulunan kapıları kapatılıyor, kuzey duvarına yeni bir giriş kapısı açılıyordu. Hama'daki Kenisetü'l-Uzma camiiye dönüştürülürken böyle bir operasyona tabi tutulmuştur. Muhtemelen Emeviler zamanında gerçekleştirilen bu operasyonla batıdaki üç açıklıklı kapı kapatılarak pencereye dönüştürülmüş, kuzey duvarına yeni bir kapı açılmış, güney duvarına mihrab nişi yerleştirilmiş, yapının girişine de revaklı bir avlu eklenmiştir. İlâve bilgi olarak yapının batı duvarının kiliseden, kible duvarının ise kilise öncesi tapınaktan kaldığı belirtilmektedir. Şam Ümeyye Camii'ne gelince, bu camii fetihten yaklaşık 80 yıl sonra Aziz Yuhanna Kilisesi'nin yerinde kapsamlı bir yeniden inşa çalışmasıyla varlık bulmuş olup, inşa sırasında kilisenin dış duvarlarının temelleri ile köşe kuleleri muhafaza edilmiştir. Roma dönemine ait olduğu söylenen köşe kuleleri caminin minareleri olarak kullanılmıştır.

Müslümanların özellikle ilk dönemlerde gayri İslam mabetleri camii olarak kullanırken veya camiiye dönüştürürken mihrap ve kapı gibi zorunlu fonksiyonel düzenlemeler dışında, ilgili mabetin eskiye ait sembol ve tezyinatına hogörüyle yaklaştıkları ve bunların kaldırılması konusunda ısrarcı olmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Medain'de fetih sonrası camii olarak kullanılan Kisra'nın İvanı'nının içindeki at ve insan tasvirlerine dokunulmamıştır. Bir habere göre bunları fetihten iki asır sonra bile görmek mümkün olmuştur. Yine İstahr'da Cuma Camii'ne dönüştürülen ateş tapınağı ya da apadanaya ait çift boğa başı tasvirli sütunlar da Müslümanları fazlaca rahatsız etmiş görünmektedir.

⁸⁹ Bilindiği üzere Şam ve Kurtuba'da ortaklaşa kullanılan kiliselerin bütünüyle camiiye dönüştürülmesi epey zaman sonra gerçekleştirilmiştir. Her iki şehirde de kiliselerin yıkılarak yerlerine camii inşa edilmeden önce kilisenin çok yakınında bir ilk camii inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Belazuri, s.178; Makkâri, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüs er-Retib*, Beyrut 1968, c. I, s.520

Fethedilmiş topraklarda mevcut gayri İslam mabetlere karşı zaman zaman oldukça ağır sayılabilecek tavırlar alınmış, kimi mabetler yıkılmış ya da tahrip edilmiştir. Rivayetlerde bazı kiliselerin yakıldığı bile nakledilmektedir. Mabetlerin yıkılması, yakılması, tahrip edilmesi girişimleri insanlık tarihi boyunca sürekli var olagelmıştır. Bu tür uygulamalara günümüzde de fazlasıyla şahit olunmaktadır. Bu bağlamda yakın tarihte Balkanlar'da ve Irak'ta yaşananları hatırlatmak isteriz. Ne yazık ki, toplumlar birbirine karşı duydukları düşmanlıklara mabetleri alet etmekte ve tepkisini, kinini, düşmanlığını toplumların kutsalının simgesi mabetlere saldırarak açığa vurmaktadır. Konuya tarihî seyir içinde baktığımızda, İslam'ın ilk yıllarında fethedilmiş topraklardaki gayri İslam mabetlerin zorla yıkımı, tahrip edilmesi gibi tavırlara pek rastlanmadığını, ancak zamanla bu hoşgörülü tutumun biraz zayıfladığını müşahade etmekteyiz. İlgili rivayetler tetkik edildiğinde, fethedilmiş topraklardaki gayri İslam unsurların doğrudan veya dolaylı olarak katıldıkları, destekledikleri isyan girişimleri, çıkartılan karışıklıklar ve dış güçlerin İslam toplumununa yönelik olumsuz müdahaleleri, gayri İslam mabetlerin yıkımında başlıca gerekçe olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı halife ya da idarecilerin toplumsal olaylar karşısında İslam'dan uzak nefsi, haksız tavırları da gözardı edilemeyecek bir başka etkendir.

Fethedilmiş topraklarda bazen camilerin de saldırıya uğradığı ve tahrip edildiği görülmektedir. Çıkan karışıklıklar veya fethedilen toprağın eski sahipleri tarafından geri alınması ya da önemli bir mabedin camiye tahviline duyulan gizli tepki, bu sonucu hazırlayan sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin H. 18 yılında fethedilen Kaysariyya şehri Abdullah b. Zübeyr döneminde Rumlar tarafından geri alınmış ve şehirdeki cami ile birlikte pek çok yapı yıkılmıştır⁹⁰. Medain'de de Müslümanlarla Yahudiler arasında çıkan çatışmalarda, Yahudiler şehirdeki Camiu'-Kasr'a saldırmışlardır⁹¹. Şam'da ise Yuhanna Kilisesi'nin temelleri üzerinde inşa edilmiş olan Şam Ümeyye Camii, yıllar sonra Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiş iki ayrı yakma fiiline maruz kalmıştır⁹².

⁹⁰ Belazuri, s.204

⁹¹ İbnü'l-Esir, XI, s.359

⁹² Basravî, *Tarihu Basravî*, Dimeşk H.1408, c. I, s. 90

Fethedilmiş topraklarda yeni gayri İslam mabetlerin inşası, eskilerin onarılması konusu da zaman zaman problem olmuştur. Kimi halife ya da idareciler gayri müslim unsurlara duydukları tepkiyle, bazen onların yeni mabet yapmalarına izin vermemişler, bazen de izinsiz yapıldığı gerekçesiyle ikmal edilmiş, kullanıma açık bir mabedi yıkmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla fethedilmiş topraklarda, özellikle de İslam'ın beşiği sayılan Arap Yarımadası'nda, yeni gayri İslam mabet yapılması, Müslümanlar tarafından pek de arzu edilmemiştir. Örneğin bazı şehirlerin fetih antlaşmalarına yeni gayri İslam mabet yapılamayacağı kaydı konulmuştur⁹³. İslam'ın doğduğu Arap Yarımadası'nda gayri İslam mabet yapılması, İslam Peygamberi'ne dayandırılan "Arap Yarımadası'nda iki din bir arada bulunmayacaktır/olamaz" şeklindeki rivayet⁹⁴ gerekçe kılınarak, engellenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte tarihî realiteye bakarak, fethedilmiş topraklarda her dönemde yeni gayri İslam mabetlerin yapıldığını ve onarıma ihtiyaç duyan pek çok eski mabedin de onarıldığını söylemek mümkündür. Bazı halife ya da idarecilerin gayri müslim unsurlara duyduğu yakınlık, sempati ve saygı, yeni gayri İslam mabet yapımını olumlu yönde etkilemiştir. Örneğin Irak ve Mekke valiliği yapan Halid el-Kasri'nin annesinin Hıristiyan olması sebebiyle, onun döneminde pek çok kilisenin yapıldığı bilinmektedir. Yine Musul'da valilik yapan Said b. Abdülmelik de Hıristiyan doktorunun hatırına bir manastır yaptırmıştır.

Fethedilmiş topraklardaki eski mabetlerin camiye dönüştürülmesi, yeni gayri İslam mabet yapımına ya da eski mabetlerin onarımına izin verilip verilmemesi konusu, İslam toplumunda siyasetin dışında hukukun da ilgisini çekmiş ve konu ile ilgili hukukî değerlendirmeler yapılmıştır. Bir habere göre Abbasi Halifesi Harun Reşid, zamanın kadısı Ebu Yusuf'a zimmilere ait kilise ve havraların durumunu sormuş, Ebu Yusuf Müslümanların bu mabetlere dokunmayıp onları olduğu gibi bırakmaları gerektiğini, Dört Halife dönemi uygulamalarından örnekler vererek açıklamaya çalışmıştır⁹⁵. Yine Endülüs'te Ehl-i Kitab'a ait mabetlerin onarımlarının yapılıp yapılamayacağı konusunda tartışma yaşanmış, konu kadıya götürülerek fetva istenmiştir. Kadı Ebu

⁹³ Belazuri, s.247

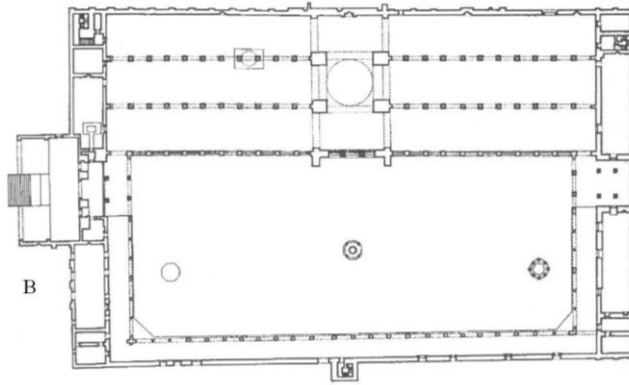
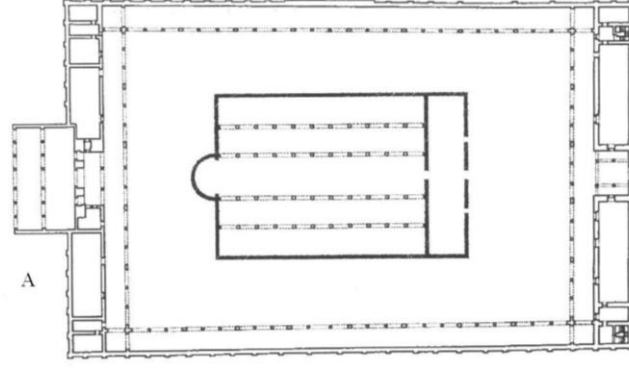
⁹⁴ Belazuri, s.39

⁹⁵ Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Kahire H.1396, s.138; Eyice, s. 49

Mehdi es-Sektanî'nin bu işin yapılabileceği yolunda fetva vermesi, tartışmaları bitirmemiş ve pek çok kişi tarafından konu ile ilgili yeni farklı değerlendirmeler yapılmıştır⁹⁶. Tarihî süreç içinde bu konuda yapılmış hukukî değerlendirmeleri topluca ele alan H. Karaman, sadece Hicaz bölgesinde gayri İslam mabet inşa edilemeyeceği konusunda bir ittifak olduğunu belirtmektedir⁹⁷.

⁹⁶ Nasrî, II, s. 80-81

⁹⁷ H. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 1987, s.263-264

A-Temenos ve Aziz Yuhanna Kilisesi'nin rekonstruksiyonu

B-Bugünkü Şam Ümeyye Camii'nin planı

(J. Johns, "The House of the Prophet and the Concept of the Mosque", *Bayt al-Maqdis: Jerysalem and Early Islam*, ed. J. Johns, Oxford 1999)